

*Іванов О. Ю.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри теорії та історії держави і права
Національної академії Служби безпеки України*

ПСЕВДОЛЕГІТИМАЦІЯ ЗАХОПЛЕННЯ ТЮРКСЬКИХ ТА УГРО-ФІНСЬКИХ НАРОДІВ У РОСІЙСЬКІЙ ПРОПАГАНДІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВА ПАРАДИГМА

Анотація. У статті розглядаються процеси, пов'язані зі становленням завоювальницьких стратегій щодо тюркських та угро-фінських народів у межах російської експансіоністської ідеології, зокрема в контексті основних постулатів базисної для неї концепції «Москва – Третій Рим». Окреслено процес формування уявлень про стратегічне значення їх приєднання в межах державницької ідеології Росії. Охарактеризоване місце названих етносів у сучасному геополітичному дискурсі Російської Федерації, на основі чого показано важливість дослідження цього питання в історичному аспекті. Доведено, що в основному в російській історіографії урядові акції щодо них подано як напрям внутрішньої, а не зовнішньої політики. Визначено, що перші російські претензії щодо загарбання територій державних утворень тюркських та угро-фінських народів пов'язані з часом припинення періоду золотоординського панування в останній чверті XV ст. та формуванням концепції їхньої «спільної історичної долі» з росіянами. Показано, що починаючи з середини XV ст. московським урядом збиралися докладні відомості про особливості менталітету цих народів, їхній побут, особливості психологічного портрета, «шкідливості» для російської держави, культурний розвиток і схильність до асиміляції. У зв'язку з тим, що ці народи не цікавили московську державу як рівноправні партнери вектор її політики щодо відповідних державних утворень був відверто асиміляційним. Подано детальний аналіз російської імперської історіографії, а саме тих праць, які віддзеркалюють офіційні позиції влади щодо колонізаційної політики в Середній Азії та Сибіру. Розкрито вибудовані російськими ідеологами концепції щодо «неповноцінності» народів цих регіонів, а також сформовані на основі них постулати щодо необхідності надання їм «допомоги» начебто з метою сприяння подальшому політичному, культурному та економічному розвитку. Виділено засоби, за допомогою яких росіяни виправдовували свої завоювання перед міжнародною спільнотою. Підкреслено, що зазначені ідеологами сприяли формуванню в середовищі московського політикуму кінця XV ст. концепції «централізованої багатонаціональної держави», за якою тюрки і угро-фіни були не окремими етносами, а різновидами росіян. Автор доходить висновку, що в основі експансіоністських планів лежало те, що росіяни приваблював насамперед природоресурсний потенціал земель, на яких розселилися тюрки й угро-фіни, а також можливість спрощення доступу до азіатських ринків.

Ключові слова: експансія, ідеологія, Середня Азія, Сибір, ідеологічні концепції, «цивілізаційна місія», «спонукання до послуху».

Постановка проблеми. Зовнішня експансія в різні періоди була невід'ємною частиною російської політики, підкріпленою

потужним ідеологічним базисом. При цьому, як свідчить історія, окремі народи змогли на якомусь етапі чинити опір цьому впливу і відстояти свою незалежність, інші ж, до числа яких належать і українці, через тривалий термін перебування в колоніальній залежності від Росії зуміли знайти способи позбутися від неї. Однак були і такі народи, які зовсім не зуміли впоратися з російськими окупантами, рік за роком втрачаючи ознаки своєї національної ідентичності. Більше того, у більшості з них не залишилося історичної батьківщини поза межами сучасних російських кордонів. Натепер такі народи, яких налічується кілька десятків, прийнято об'єднувати в такі основні групи, як угро-фінські і тюркські.

Більшість з тюркських і угро-фінських народів, не маючи батьківщини за межами Росії, асоціюють себе виключно з тією територією, на якій вони проживають. Привертає увагу також той факт, що офіційна влада сприяє відзначенню їхніх національних свят, а також встановленню пам'ятників національним героям. Це примітно тим, що більшість таких дат і імен пов'язані якраз-таки з визвольною боротьбою проти самої ж Росії, але на перший план такі факти не виходять. Напоказ сприяючи розвитку елементів національних культур, влада розширює сферу застосування російської мови. Так, за висловом відомого сучасного російського історика М. Сафарова, «російська мова ніколи не насаджувалася фіно-уграм, час лише продемонстрував її більшу зручність у застосуванні порівняно з їхніми мовами». У суспільстві культивується негативне ставлення до представників окремих народів, яким важко дається освоєння російської мови і культури, вони стають героями анекдотів, сатиричних фільмів і, як наслідок, ізгоями в суспільстві. Політика асиміляції набирає все більших обертів.

Протягом останніх 2–3 років у російському медіапросторі з'явився обширний контент, присвячений історії фіно-угрів і тюрків. Масовому споживачеві, зокрема, подаються докладні археологічні дані щодо їх походження. Той же М. Сафаров, а також його колеги Ю. Колченогов, В. Волков, В. Напольський, І. Грудочко і багато інших у своїх виступах акцентують увагу на досить великому ареалі розселення предків цих народів. Територіально його межі визначаються приблизно від українських Карпатських гір і до російського Далекого Сходу. Подальша ж логіка висловлювань цих учених така, що нібито саме в цьому ареалі і сформувався російський народ. Неважко буде спрогнозувати, що з часом ці посилені можуть стати для російського уряду підставою сформувати план «повернення своїх територій», до переліку яких, виходячи з вищевикладеного, потрапить, безсумнівно, і Україна.

Історіографічна довідка. Примітно, що, незважаючи на, здавалося б, особливу актуальність досліджуваної тематики для сучасного світового співтовариства, основний масив історіографії з цієї проблематики становлять роботи російських учених імперського і радянського періодів. Характеристика приєднання територій, займаних тюркськими та фіно-угорськими народами, що надана вченими цих двох держав, показує ці процеси виключно в позитивному ключі. Однак у першому випадку домінує демонстрація особливої важливості нових придбань для самої Росії, і це більше стосується стратегічно вигідного географічного положення територій, а не їх населення, що поповнило ряди російських підданих. Що стосується радянського періоду, то в цих роботах явно простежується формування образу російського монарха як «рятівника» для тюрків та фіно-угрів, проводиться теза про «неминучість возз'єднання» їх із Росією з огляду на «спільність» історичних доль. Загальною рисою для імперських і радянських робіт є зображення упокорюваних народів як «неповноцінних», не здатних до самостійного ведення політики, господарства, безграмотних, яких потрібно «примусити до послуху» і всіляко сприяти їхньому культурному розвитку.

Мета статті. Важливість вивчення історичного досвіду російської експансії стосовно тюркських і фіно-угорських народів, крім згаданого чинника, зумовлена також і необхідністю виявити причини того, що на сучасному етапі практично всі вони перебувають у складі Росії, не маючи історичної батьківщини за її межами. З огляду на те, що експансіоністський складник російської зовнішньої політики з часом лише посилюється, метою статті є розкриття методів і засобів, застосованих у попередні періоди для остаточної асиміляції досліджуваних народів. Також слід виявити причини, за якими національно-визвольний рух тих чи інших етносів не був успішним. Особливу увагу потрібно приділити потужному ідеологічному підґрунтю відповідних політичних рішень російської влади.

Виклад основного матеріалу. В одному з інтерв'ю М. Сафаров говорив про нібито «виняткове» значення політики Катерини II для російських «національних околиць». Журналістом було поставлено питання, як бути з оцінкою того факту, що, перш ніж вести «прогресивну» політику, царизм вилучив у приєднаних народів усі наявні у них землі, до того ж насильницьким шляхом. Відповіддю історика було те, що нібито такі «незначні втрати» не можуть зрівнятися з тією «особливою важливістю», яку становили для цих етносів реформи російських монархів. Ці слова відображають характерну для російської історіографії в цілому позицію, що не передбачає надання особливого значення тим засобам, за допомогою яких ті чи інші землі ставали складовими частинами території Росії. Здебільшого цей факт згадується фразами на кшталт «після приєднання до Росії», «після завоювання», «після підкорення» і т. п., на чому практично й обмежується опис процесу захоплення території.

Імперський історик В. Татищев розкривав зародження Росії як держави в цілому з урахуванням міжнаціональних відносин [1]. Однак трапляється в його працях і такий термін, як «дитинство роду людського». Вживається він, головним чином, стосовно всіх народів Сибіру, які вже увійшли станом на першу чверть XVIII ст. до складу Російської імперії. Саме ці народи спочатку стали іменуватися тюркськими, тому що вони сформувалися і проживали на колишніх територіях золотоординських держав (Казанського, Астраханського ханств, Ногайської орди).

За різними джерелами, до переліку народів Сибіру включалися такі: татари (казанські, симбірські, нижегородські, тамбовські, рязанські, пензенські, в'ятські, пермські, уфимські, сибірські), чуваші («суміш монгольського племені з фінським»), черемиси («інородці фінського племені»), кара-китайці, киргизи, буряти, телеути, якути, тунгуси, самоедь, вогуличі, остяки, монгали, калмаки (імовірно, що в сучасній інтерпретації останні назви звучать як монголи і калмики – *Авт.*) [2–5]. Починаючи з середини XV ст. московським урядом збиралися докладні відомості про особливості менталітету цих народів, їхній побут, особливості психологічного портрета, «шкідливості» для російської держави, культурний розвиток і схильність до асиміляції. У петровські часи всі ці відомості, які раніше використовувалися виключно в політичних цілях, були опубліковані у вигляді наукових (або ж псевдонаукових) праць.

Очевидно, що на початкових етапах існування Росії в імперському статусі для її правителів не було істотним проведення чітких розмежувань між тюркськими та угро-фінськими народами у сучасному розумінні. Це пояснюється тим, що спочатку політичний курс щодо обох груп формувався за схожим принципом, і така тенденція збереглася і надалі. У 1898 р. історик В. Череванський склав таблицю «Хронологія подій у ході боротьби Росії з монголо-татарами», що охоплювала період 1147–1898 рр. і налічувала понад 300 подій, включаючи російські захоплення середньоазійських земель аж до кінця XIX ст. [6]. Якраз до цієї таблиці єдиним списком були включені всі до єдиного завоювання народів як тюркської, так і угро-фінської групи. Усі вони розглядалися в контексті «особливої місії» Росії з порятунку світу від загрозливого впливу спочатку монголо-татарських держав, а потім і їх спадкоємців. Примітно, що в лекції «Найдавніші народи на території СРСР», прочитаній для вищих партійних працівників у передвоєнному 1939 р., академік К. Базилевич, підігріваючи «енергійний розвиток інтересу народів СРСР до свого минулого», зробив основний акцент саме на минулому розглянутих нами народів, зазначивши при цьому факт формування державності в Середній Азії раніше від інших народів Союзу і більш досконалі її форми [7]. Наведена теза виразно контрастує з «дитячим» статусом тюркських і угро-фінських етносів, про який чимало було написано імперськими і пізнішими радянськими істориками.

Зазначені В. Череванським хронологічні рамки «боротьби Росії з монголо-татарами» дещо далекі від історичної правди. Так, нижня межа (1147 р.) являє собою підставу Москви як міста, але ніяк не підставу держави. У цей час контрольована територія не перевищувала 12 км у радіусі міського поселення. При цьому час початку військових дій московських князів проти золотоординських військ відноситься не раніше, ніж до другої половини XV ст. Якщо все ж визначати початок хронології цього протистояння у зв'язку із заснуванням Московського князівства як державного утворення, то тут слід вказувати 1325 р., коли Москва якраз отримала ярлик на князівання від того ж золотоординського хана. У такому разі початок будь-якої «боротьби», а вже тим більше «допомоги» виглядає вельми умовним. Примітний також і той факт, що в період 1147–1325 рр. В. Череванський включив усі походи київських і галицько-волинських князів проти монголо-татар, жодним чином не обґрунтувавши їхніх зв'язків із Московією. Характеризуючи подальші періоди, серед іншого історик згадав події 1654 р., пов'язані з підписанням «Безрезових статей» Б. Хмель-

ницького з московським царем. Виходить, нібито гетьманська Україна на довгий період позбулася повноцінної державності начебто як і з вини московитів, але за мотивами «захисту» від загрози з боку залишків золотоординської державності. Так, передбачене Переяславським договором 1656 р. введення московських військ у ряд українських міст – ніщо інше, як тільки «захист» від монгольської напасти.

Крім усього іншого, В. Череванський стверджував, що «багатовікова і багатостраждальна боротьба Росії з чингісидами і тимуридами надала людству результати високої важливості. Вона захистила європейську культуру від монгольського погрому, а християнство від фанатичного переслідування ісламістів. Тепер за колишньою межею володінь татаро-монголів живуть і працюють сорок мільйонів російських людей, що витіснили з Турану і Середньої Азії рабство і свавілля, які вимагали у такому надлишку катів і крові» [6, с. 337]. Це ніщо інше, як об'єктивація концепції «Москва – Третій Рим» для середньоазійського напрямку. Експансія за мотивами всесвітнього захисту православ'я, захист єдиновірних народів, всесвітня цивілізаційна місія – саме так звучали основні посили російського просування у Східній Європі. Незмінними залишилися вони і у випадку із Середньою Азією, проте істотно відрізнялася специфіка їх реалізації, що визначалася цілями відповідних політичних акцій. «Після завоювання росіянами Сибіру чимало було докладено зусиль для його заселення і заснування міст, фортець, великих і малих сіл. Люди могли б жити до глибокої старості, якби не припиняли своє життя пияцтвом», – писав проросійськи налаштований німецький професор І. Фішер у 1774 р., демонструючи «першорядну важливість», а також «історичну закономірність» підкорення Росією найбільш великого ареалу розселення тюркських і угро-фінських народів [5].

Російські історики традиційно розмежовують такі поняття, як «зовнішня політика» і «зовнішньополітична практика» [8]. Під зовнішньою політикою прийнято розуміти сферу відносин Росії з більш сильними або рівними за статусом державами, як їх називають – «сусідами». Тут ідеться в основному про західні держави, зі східних же держав практично всі розглядалися як потенційні об'єкти для завоювань. У зв'язку з цим західні кордони Росії переважно зберігали стабільні обриси, а «народами-сусідами» виступали одні й ті ж країни, розв'язання війни з якими суперечило основним постулатам ідеології російського експансіонізму, що передбачала мінімальні військові, фінансові та часові витрати на здійснення експансії. Як справедливо зазначав В. Уляницький, «російські царі визнавали рівність із собою лише за перським шахом і Великим Моголом. Лише їх вони титулювали у своїх грамотах братом, величністю, великим государем, усієї східної країни повелителем. Середньоазійські хани визнавалися просто володарями, царями, держателями. Зносини з азіатськими ханствами мали виключно торговий характер» [9]. Політику щодо останньої категорії російська пропагандистська наука зазвичай описувала через поняття «цивілізаційна місія», тим самим підкреслюючи верховенство Росії щодо цих утворень. У зародженні торгових зв'язків вбачалося ніщо інше, як початок «майбутнього цивілізаційного впливу на ханства». З цими країнами досить швидко припинялося встановлення рівних дипломатичних контактів нібито через їх недостатню ефективність в аспекті впливу на скасування «архаїчних» соціальних інститутів – рабства, залишків общинного ладу та ін.

Згадана вище «цивілізаційна місія» називається також і «зовнішньополітичною практикою» на протидію зовнішній політиці. Напряму її впливу визначається щодо «конкретних національних об'єктів, розташованих по периметру російських кордонів». Такими «об'єктами» іменувались якраз країни Сходу, що не мали для московської держави самостійного політичного значення: «Не потрібно великого мистецтва, щоб підкорити такий бідний народ, яким були ці остяки, а щоб утримувати їх без обтяження в підданстві, належало надавати більше скромності та поміркованості, ніж це звикли робити певні над ними начальники» [8, с. 197]. Як відзначають історики, східний кордон Росії безперервно пересувався «від Оки до Тихого океану» протягом усього періоду існування Московського царства та Російської імперії. Лише окремі фахівці пишуть хоча б про те, що до включення до складу Московії відносини зі східними країнами слід розглядати як зовнішньополітичні. Однак загалом політика російського самодержавства в середньоазійському регіоні ґрунтувалася на двох основних задекларованих принципах – колоніалізмі і «захисті кордонів». Ці території становили для монархії виключно «споживчий» інтерес, а тому в їх самостійному існуванні як повноцінних суб'єктів міжнародних відносин Росія не була зацікавлена. Прийом їх послів описувався в документах як «царська милість», як нібито добра воля монарха поспілкуватися на рівних з нижчими за рангом правителями.

Висновки. Огляд особливостей становлення російської політики щодо тюркських і угро-фінських народів дає змогу стверджувати, що вона від самого початку була спрямована на їх національну асиміляцію. У зв'язку з цим російські історики підкреслюють, що державні утворення названих народностей були об'єктами зовнішньої політики Росії. Водночас на протидію їм як суб'єкти визначалися територіально обширні та економічно сильні держави, які переважали в рази Московську державу за цими та іншими показниками (Німеччина, Франція, Англія та ін.). Приваблював росіян перш за все природоресурсний потенціал земель, на яких розселялися тюрки та угро-фіни, а також можливість спрощення доступу до основних азіатських ринків.

Поширена в історіографії усталена думка з приводу часу початку формування загарбницьких намірів щодо азіатських народів у російській владі пов'язує цей момент з часом боротьби з набігами Золотої Орди в XIV–XVI ст.ст. У зв'язку з цим радянські і російські історики виробили концепцію «спільності історичної долі» цих народностей і росіян, а тому, пропонуючи свою періодизацію історії Росії, вони виділяють період «формування централізованої багатонаціональної держави». Таку назву має часовий проміжок, що почався відразу ж після припинення васальних відносин Московського князівства із Золотою Ордою (1325–1480 рр.) і тривав до останньої чверті XVIII ст. Нижня хронологічна межа, пропонована істориками, ґрунтується в час «приспівання національних окраїн» до Російської імперії, або ж у іншій інтерпретації – входження до її складу «великих державних утворень» – України, Білорусі, Грузії та ін. При цьому підкреслюється, що в період XV – XVIII ст. ст. відбувалося становлення російського народу як єдиної спільноти, чому нібито сприяло зрощування в єдине ціле якраз тюркських і угро-фінських народів. Особливо примітно, що в основному в контексті історії Росії урядові акції щодо них подано як напрям внутрішньої, а не зовнішньої політики. Виходячи з такого трактування, всі дії російського уряду щодо тюрків і угро-фінів подаються виключно як спрямовані нібито на благо їх подальшого розвитку.

Література:

1. Иванов В.Н. Историческая мысль в России XVIII – середины XIX в. о народах северо-востока Азии. Москва : Наука, 1989. 248 с.
2. Олонекский край. Санкт-Петербург : Типография В.И. Леонтьева, 1910. 36 с.
3. Соболев В. Завоевание Сибири. Исторический очерк. Москва, 1917. 48 с.
4. Памятники сибирской истории XVIII века. Книга вторая. 1713–1724. Санкт-Петербург : Типография Министерства внутренних дел, 1885. 541 с.
5. Фишер И.Е. Сибирская история. Санкт-Петербург : Типография Академии наук, 1774. 631 с.
6. Череванский В. Две волны. Историческая хроника. Часть вторая. Санкт-Петербург, 1898. 390 с.
7. Базилевич К. Древнейшие народы на территории СССР: Стенограмма лекций, прочитанных 19 и 21 ноября 1939 г. Москва, 1939. 64 с.
8. Похлёбкин В.В. Татары и Русь. 360 лет отношений Руси с татарскими государствами в XIII–XVI вв., 1238–1598 гг. (От битвы на р. Сить до покорения Сибири). Справочник. Москва : Международные отношения, 2001. 192 с.
9. Уляницкий В.А. Сношения России с Среднею Азиею и Индиею в XVI–XVII вв. Москва, 1889. 62 с.

Ivanov O. Pseudo-legitimation of the capture of the Turkic and Finno-Ugric peoples in Russian propaganda: a historical and legal paradigm

Summary. The article examines the processes associated with the formation of aggressive strategies against the Turkic and Finno-Ugric peoples within the Russian expansionist ideology, in particular in the context of the basic postulates of the basic concept of “Moscow – the Third Rome”. The process of forming ideas about the strategic importance of their accession within the state ideology of Russia are outlined. The place of the named ethnic groups in the modern geopolitical discourse of the Russian Federation is characterized, on the basis of which the importance of research of this question in the historical aspect is shown. It is proved

that mainly in the Russian historiography, government actions against them are presented as a direction of domestic policy rather than foreign one. It is determined that the first Russian claims to the conquest of the territories of state formations of the Turkic and Finno-Ugric peoples are associated with the end of the period of Golden Horde rule in the last quarter of the XV century and the formation of the concept of their “common historical destiny” with the Russians. It is shown that, starting from the middle of the 15th century, the Moscow government started collecting detailed information on the peculiarities of the mentality of these peoples, their way of life, the peculiarities of the psychological portrait, “harm” to the Russian state, cultural development and assimilation. Due to the fact that these peoples were not interested in the Moscow state as equal partners, the vector of its policy towards the relevant state entities was openly assimilative.

A detailed analysis of Russian imperial historiography is given, namely those works that reflect the official positions of the authorities on colonization policy in Central Asia and Siberia. The concepts developed by Russian ideologues about the “inferiority” of the peoples of these regions, as well as the postulates formed on the basis of the need to provide them with “assistance” ostensibly to promote further political, cultural and economic development. The means by which the Russians justified their conquests to the international community are highlighted. It is emphasized that these ideologues contributed to the formation of the Moscow politicum of the late XV century the concept of a “centralized multinational state”, according to which the Turks and Finno-Ugric peoples were not separate ethnic groups, but varieties of Russians. The author concludes that the expansionist plans were based on the fact that the Russians were attracted, first of all, by the natural resource potential of the lands inhabited by Turks and Finno-Ugric peoples, as well as the possibility of facilitating access to Asian markets.

Key words: expansion, ideology, Central Asia, Siberia, ideological concepts, “civilization mission”, “motivation to obey”.